

ԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

**ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՆԵՐՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ
ԳԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1918-20 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

Գևորգ Ե-ի գրագրությունը Պողոս Նուբարի և Ավետիս Ահարոնյանի հետ:

Եվրոպական դիվանագիտական շրջանակներում Հայկական Հարցի հմարավոր վերաբերմամբ առթիվ Գևորգ Ե Սուրենյանց Կաթողիկոսը դեռևս 1912 թ. նոյեմբերի 10-ի թ. 1482 կոնդակով Պողոս Նուբարին կարգել էր իր ներկայացուցիչ և խնդրել «յանձն առնուլ երթալ ի վեհաժողով և առաջի առնել պատգամատրաց Եվրոպական Պետութեանց զխնդիր Հայոց և գտեղեկագիր մեր, հայցելով զմիջնորդութիւն մոցա առ ողբալի կացութիւն հայ ժողովրդեան Տաճկաստանի»¹:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին և 1918-20 թթ. Պողոս Նուբարը հարաբերակցության մեջ էր գտնվում եվրոպական կառավարությունների հետ և այդ մասին մշտապես տեղեկացնում կաթողիկոսին: Գևորգ Ե Սուրենյանցին գրած մամուլներում մա հիմնականում անդրադառնում էր արտաքին քաղաքականության հարցերին՝ կապված եվրոպական պետությունների՝ Հայաստանի ապագայի մկատմամբ ունեցած դիրքորոշման հետ, օրինակ՝ 1919 թ. ապրիլի 15-ին, հուլիսի 13-ին, 1920 թ. օգոստոսի 14-ին, սեպտեմբերի 6-ին, 8-ին, 20-ին, հոկտեմբերի 21-ին²:

Գևորգ Ե Սուրենյանց Կաթողիկոսը 1918 թ. դեկտեմբերի 4-ին «լիազորի կաթողիկոսի և մախազահին ամենայն հայոց պատուիրակութեան» Պողոս Նուբարին գրած մամուլում հաղորդում էր Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորած ՀՀ պատվիրակության Եվրոպա զնալու մասին, որ այն ունի իր «Հայրապետական հաճութիւնը»: Կաթողիկոսը «լիայոյս» էր, որ երկու պատվիրակությունները կծավալեն «համերաշխ ու համախոհ գործունէութիւն» և որպէս դրա արդյունք «ամխախտ հիմունքներով հայ ազգի արդարութեան դատը հզորապէս» կպաշտպանեն: Նույն օրն իսկ, Գևորգ Ե Կաթողիկոսն Ավ. Ահարոնյանին գրած մամուլում խնդրում էր իր կողմից «խորին հարգանք» ողջունել Պողոս Նուբարին և մրան արտոնել հարկ եղած դեպքում Ազգային պատվիրակության կազմը ուժեղացնելու համար հրավիրել Եղիշե եպիսկոպոս Դուրյանին³:

Փոխադարձ կապի երկարատև բացակայության պատճառով կաթողիկոսը Ավ. Ահարոնյանին հանձնարարել էր Պողոս Նուբարին «բերանացի» տեղեկացնել «անց ու դարձին»⁴:

¹ Օտեան Ե., Պողոս Փաշա Նուպար, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 46-47:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 196, թթ. 2-3, գ. 207, թ. 45-51, գ. 224, թթ. 13-14, 22-27, 30:

³ Նույն տեղում, գ. 185, թ. 4:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5 գ. 93, թ. 11, գ. 94, թ. 2, գ. 185, թթ. 1-2:

վերոշարադրյալը ինքնըստինքյան վկայում է Գևորգ Ե Սուրենյանց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի՝ Հայկական Հարցի ակնկալվող արդարացի կարգավորման նկատմամբ հիրավի հայրապետական վերաբերմունքի մասին: Ծրջահայաց և ճկուն կաթողիկոսը շատ լավ գիտակցում էր երկու պատվիրակությունների հնարավոր առնակատման հնարավորությունը և, ըստ այդմ, նրանց կենսականորեն ամֆրա-ծեշտ համագործակցության էր կոչում: Առանձնահատուկ տեղ են գրավում Պողոս Նուբարի և Ավետիս Ահարոնյանի համատեղ գրագրությունը Գևորգ Ե Սուրենյանցի հետ, ինչը շատ հազվադեպ երևույթ էր: Նման բացառություն էր 1919 թ. հուլիսի 18-ի և հուլիսի 31-ի նրանց հեռագրերը, որոնք վերաբերում էին 1919 թ. մայիսի 28-ի Միացյալ Հայաստանի ակտին⁵:

Այս խնդիրն ավելի մանրամասնեցվեց Պողոս Նուբարի 1919 թ. օգոստոսի 4-ի նամակում, ուր արդեն այդ հարցը մասնավորեցվեց և քաղաքականացվեց⁶:

Ընդհանուր առմամբ, եթե Պողոս Նուբարը Հայկական Հարցի արտաքին քաղաքական կողմին և միջազգային կյանքի անցուղարձին անդրադառնում և կաթողիկոսին ներկայացնում էր հիմնականում սեփական (Ազգային պատվիրակության) տեսանկյունից, ապա Ավետիս Ահարոնյանը, բնականաբար, այդ ամենը դիտարկում էր ՀՀ կառավարության և Հ.Յ.Դ. հայեցակետերից ելնելով:

Եվրոպայում հայ պատվիրակների և կաթողիկոսի ունեցած կապի առումով ուշագրավ է ՀՀ ԱԳՆ-ի 1919 թ. հունվարի 12-ի նամակը Գևորգ Ե Սուրենյանցին: Այդտեղ, մասնավորապես Հայկական Հարցի և Հայաստանի վիճակի ապագայի ուրոշման գործում Ազգային պատվիրակության կատարած աշխատանքը ԱԳՆ համարում էր «բազմակողմանի» և ունեցած դիրքն էլ՝ «կարևոր»: Եվ, ըստ այդմ, ցանկություն էր հայտնում Ազգային պատվիրակության գործունեության վերաբերյալ «իականադար և ստույգ» տեղեկություններ ունենալու համար ձեռք բերել նրա գրած-ստացած «կարևոր թղթերի, վկայագրերի, դիմումների» պատճենները: Կաթողիկոսական դիվանն արդեն 1919 թ. փետրվարի 4-ին վերջինիս փոխանցեց իր տրամադրության ներքո եղած Ազգային պատվիրակության գործունեությանը վերաբերող վավերաթղթերի պատճենները⁷:

Այսպիսով, Գևորգ Ե Սուրենյանց Կաթողիկոսն անում էր այն ամենը, ինչը կնպաստեր հայկական զույգ պատվիրակությունների, ինչպես նաև ՀՀ կառավարության միջև փոխհամագործակցության հաստատմանն ու ամրապնդմանը: Մյուս կողմից, Պողոս Նուբարի և Ավետիս Ահարոնյանի գրագրությունը Գևորգ Ե Սուրենյանցի հետ մախ և առաջ հետապնդում էր տեղեկատվության նպատակ և վկայում վերջիններիս՝ կաթողիկոսի անձի նկատմամբ տածած խորին հարգանքի մասին:

⁵ Նույն տեղում, գ. 194, թ. 5; գ. 207, թ. 37:

⁶ Նույն տեղում, գ. 194, թ. 10-13:

⁷ Նույն տեղում, գ. 191, թ. 1:

Գևորգ Ե-ի գրագրությունը օտար անհատների և կառույցների հետ:

Նման գրագրությունը կրում էր հիմնականում պաշտոնական, երբեմն մաս անձնական բնույթ: Այդ կապին իր բովանդակությամբ լայնածավալ էր և ընդգրկում: Փոխադարձ մամակագրական կապի ընթացքում շոշափվում էին զուտ կրոնա-եկեղեցական հարցերից մինչև միջազգային ընդհանուր մշակակության հիմնախնդիրներ: Այսուհանդերձ, հարաբերակցության բովանդակության գլխավոր առանցքը մնում էր Հայկական Հարցը՝ արդարացի լուծման ակնկալիքով:

Գևորգ Ե Սուրենյանցը տարասփյուռ հայության ճակատագրով մտահոգ և հոգատար էր դեռևս մինչ ՀՀ հռչակումը: Դեռ 1918 թ. հունվարի 13-ին մա Պարսից շահին հայտնել էր Ղարադաղի (Ատրպատական) հայոց ծանր վիճակի մասին և այդ առնչությամբ շահի «բարձր հովանաորությունը հայցում Ղարադաղի հայությանը պաշտպանելու, «զսպել մոգս, պատժել և հրամայել արդարադատության, վերադարձնելով կողոպտված ինչքը հայերին»:

Պատասխանում Պարսկաստանի արտգործնախարար Մուլավեր Ուլ Մամեդիքը փետրվարի 7-ին տեղեկացրեց, որ իր կառավարությունը միայն բնույթի ոչ մի տեղեկություն չի ստացել, սակայն և այնպես՝ «հաղորդագրում է դեպքի առթիվ հսկելու վերոյիշեալ գաւառի հայերի ապահովութեան մասին»⁸:

Հանրապետության հռչակումից հետո միայն բարձրաստիճան ակտ էր Գևորգ Ե Սուրենյանցի ուղերձը Ավստրո-Հունգարիայի Կարլ և Գերմանիայի Վիլհելմ Բ կայսրերին՝ հայ ժողովրդին օգնության ձեռք մեկնելու խնդրանքով: Մասնավորապես, կայսր Կարլին գրած մամակում կաթողիկոսը մշտում էր հայերի կոտորածների մասին և մրա ուշադրությունը հրավիրում մոտ 800 հազար հայ գաղթականների ծանր դրության վրա՝ շեշտելով, որ եթե մրանք անհրաժեշտ օգնություն չստանան, ապա մրանց վիճակը աղետալի կդառնա: Նա, միաժամանակ, խնդրում էր ազդել դաշնակից Թուրքիայի վրա, որպեսզի գաղթականներին թույլատրվի վերադառնալ իրենց հայրենիք: Այս դիմումն Ավստրո-Հունգարիայի արտգործնախարար Բուրյանի միջնորդագրով սեպտեմբերի 17-ին հանձնվել էր կայսրին: Իր հերթին, Բուրյանը կայսրին հայտնում էր, որ գաղթականների՝ հայրենիք վերադառնալու ուղղությամբ դիվանագիտական ուղիներով հարկ եղած հրահանգներ արդեն արվել են⁹:

Անդրկովկասում գերմանական ներկայացուցիչ Ֆոն Կրեալը 1918 թ. հոկտեմբերի 10-ին Գևորգ Ե Սուրենյանցին հայտնել էր մրա մամակի՝ Վիլհելմ Բ կայսրին հանձնելու մասին:

Հայոց դատի հետապնդման էր ուղղված 1919 թ. մայիսի 17-ին Իտալիայի թագավոր Վիկտոր-Էմանուելին Գևորգ Ե Սուրենյանց Կաթողիկոսի գրած մամակը, ո-

⁸ «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1918, թ. Ա-Գ, էջ 17:

⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 176, թթ. 22-23: Ա. Օհանջանյան, 1915 թվական, Անհերքելի վկայություններ, Երևան, 1997, էջ 178-179:

րը մասն հտալիայի և ՀՀ միջև բարիդրացիական կապերի ամրապնդմանն ու բարգավաճմանն էր նպատակաուղղված¹⁰:

ՀՀ ԱԳՆ ընդհանուր քարտուղար Աբրահամ Տեր-Հակոբյանը 1919 թ. հունիսի 30-ին կաթողիկոսական դիվանին տեղեկացրեց, որ Գևորգ Ե Կաթողիկոսի կոնդակը Կ. Պոլսում ՀՀ ներկայացուցիչ Թախթաճյանը թարգմանել է տվել իտալերեն և այն «գեղադիր» ընդօրինակվել է Վենետիկի Մխիթարյանների կողմից: Ընդ որում, Թախթաճյանն անձամբ և առանձին գրությամբ այն պետք է ներկայացներ Կ. Պոլսում իտալիայի բարձր կոմիսար Սֆորցային: Ստանալով մամակը՝ Սֆորցան, որ այդ ժամանակ արդեն իտալիայի արտգործնախարար էր դարձել և պետք է մեկնե՝ Հոմ, ասաց. «Հաճելի պարտք եմ համարում ինձ, հենց որ հասնեմ Հոմ, մամակը կհանձնեմ Նորին Վսեմություն Թագավորին, հաղորդեցեք կաթողիկոսին իմ խոնարհ հարգանքները»¹¹:

Իտալիայի պետական նախարար Մաթթեոլին հուլիսի 30-ին Վիկտոր-Էմանուելի անունից պատասխան մամակ ուղարկեց Գևորգ Ե Սուրենյանցին: Նա հայտնում էր, որ թագավորը «մասնատրապետ զգացում է Ձերդ Սրբազանությանն ուղարկության համար» և հանձնարարել է վստահեցնել, որ «կը պահի իբր սիրելի մուլեր այս թանկագին վաւերաթուղթը»: Վերջում մա հաղորդում էր «ամենաջերմ բաղձանքներ Ձեզ եւ Հայաստանի համար, որն անցեալում այնքան հարաբերութիւններ է ունեցել իտալիայի հետ»¹²:

Որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը 1918-20 թթ. եղել է առաջին Հանրապետության քաղաքական անցուղարձի կարևոր կենտրոններից մեկը՝ անվերապահ ընդունում էին ՀՀ ղեկավարությունը և օտար դիվանագետները: Հայրենի և օտարազգի բոլոր ներկայացուցիչներն իրենց պարտքն էին համարում այցելել Ս. Էջմիածին: Այդ հանգամանքն ամենակին էլ քաղաքավարության արդյունք չէր և սոսկ սիրալիր լինելու նպատակ չէր հետապնդում: Այսպես, 1918 թ. հուլիսին Ս. Էջմիածին են այցելել գերմանական և ավստրիական ներկայացուցիչներ Ֆոն Կրեպը և ֆոն Ֆրանկենշտեյնը, ՀՀ վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունին, օգոստոսին՝ թուրքական բանակի հրամանատար Խալիլ փաշան, Երևանում թուրքական դեսպան Մեհմեդ Ալի փաշան, սեպտեմբերին՝ Վրաստանի ներկայացուցիչ Ս. Մդիվանին:

1919 թ. այցելել են. հունվարին՝ ֆրանսիական ներկայացուցիչ Պուադեբարը, մարտին՝ Զորավար Անդրանիկը, ապրիլ-մայիսին՝ անգլիական գեներալներ Բիչը, Միլը, Թոմսոնը, Կոբին և Դևին, հուլիս-օգոստոսին՝ Մակուի 6 խաները, Հունաստանի ներկայացուցիչը, սեպտեմբեր-հոկտեմբերին՝ իտալական ներկայացուցիչ Գաբրիան, ամերիկյան ներկայացուցիչներ Վիլյամ Հասկելը և Ջեյմս Հարբորդը, անգլիական ներկայացուցիչ Օլիվեր Ուորդրոպը, Տրապիզոնի հույն միտրոպոլիտ Քրիստանթոսը, նախարարներ Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Սարգիս Ա-

¹⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 197, թթ. 1-2, 4-5, 7-8:

¹¹ Նույնը, թթ. 4-5:

¹² Նույնը, թթ. 7-8, իտալերեն թնագիրը և հայերեն թարգմանությունը:

րարատյանը: 1920 թ. ընթացքում մամաբնույթ բարձրաստիճան մերկայացուցիչների այցելությունները ևս շարունակվեցին¹³:

1919 թ. դեկտեմբերի 14-ին անգլիացի պատմաբան և պետական գործիչ Գիբբոնը (մա 1918 թ. ապրիլին գորավար Անդրամիկի հետ այցելել էր կաթողիկոսին) Լոնդոնից Գևորգ Ե Սուրենյանցին իր հարգանաց հավաստիքն էր հաղորդում և շնորհավորում Ս. Ծնունդը¹⁴:

Օտար ռազմա-քաղաքական մերկայացուցիչների և եկեղեցական բարձրաստիճան գործիչների Ս. Էջմիածին այցելության մասին ՀՀ կառավարական մարմինները մշտապես կանխավ տեղեկացնում էին կաթողիկոսի դիվանին՝ Երևանի պարետ Արշո Ծախաթունուց, ներքին գործոց նախարար Արամ Մանուկյանից մինչև Ա.Գ.Ն¹⁵:

Որոշ օտար մերկայացուցիչների հետ Գևորգ Ե Սուրենյանցը պահպանում էր բարեկամական կապեր: Մասնավորապես, Անդրկովկասում անգլիական մերկայացուցիչ Օլիվեր Ուորդոպը Երևանում իր մերկայացուցիչ Գրեյսի միջոցով 1920 թ. փետրվարի 3-ին կաթողիկոսին մվիրեց Բրիտանական թանգարանի հայերեն և վրացերեն ձեռագրերի մեծահատոր ցուցակը¹⁶:

Օտար այցելուներից շատերին Գևորգ Ե Սուրենյանցը ողջույնի և օրհնության խոսքեր էր ուղղում, օրինակ՝ 1919 թ. հոկտեմբերի 1-ին՝ ֆրանսիական մերկայացուցիչ Պուադեբարին¹⁷:

Վերոշարադրյալի ենթատեքստում արժե հիշատակել Կ. Պոլսի Զավեն Պատրիարք Եղիայանի և Գևորգ Ե Սուրենյանցի գրագրությունը՝ կապված օտարագրիների գործունեության հետ: 1919 թ. մարտի 4-ին Զավեն Պատրիարքը կաթողիկոսական դիվանապետին խնդրում էր Փարիզի Վեհաժողովի ԱՄՆ-ի պատվիրակության կողմից Կովկաս ուսումնասիրության եկող Ֆ. Ռիկսին «արժանավայել» ընդունել, քանզի մա «հայասեր» է: Իսկ արդեն հոկտեմբերի 3-ին Զավեն Պատրիարքը Գևորգ Ե Կաթողիկոսին հայտնում էր, որ Ամերիկայի Եկեղեցուց առաջարկ է ստացել այնտեղ գումարվելիք եկեղեցական համագումարին մասնակցելու համար մերկայացուցիչներ ուղարկելու նպատակով: Այս առումով, Կ. Պոլսի Ազգային Կենտրոնական Վարչության Կրոնական Ժողովը քննելով հարցը՝ գտել էր, որ խնդիրը վերաբերում է ընդհանուր Հայ Եկեղեցուն և դրա համար էլ հրավիրագրերը մույնությամբ ուղարկում են կաթողիկոսի տնօրինությանը: Իր հերթին, դիվանը մոյնեմբերի 29-ին պատասխանեց, որ Զավեն Պատրիարքին արտոնում են ուղարկել «խոհական և կարող» եկեղեցականներ¹⁸:

¹³ «Էջմիածին», 1920, թ. 1, էջ 14-15; թ. 2, էջ 30-31; թ. 5, էջ 78; թ. 8, էջ 127; թ. 10, էջ 160; թ. 11, էջ 176:

¹⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 211, թթ. 1-2:

¹⁵ Նույն տեղում, 184, թթ. 1-2; գ. 207, թթ. 9-18, 38-39, 45, 53-56, 59, 68:

¹⁶ «Էջմիածին», 1920, թ. 6, էջ 96:

¹⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 207, թ. 64:

¹⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 207, թթ. 1, 3-8:

Գևորգ Ե Սուրենյանց Կաթողիկոսի օտարների հետ ունեցած փոխադարձ գրագրությունը մեկ անգամ ևս հավաստում էր վերջիններիս՝ Մայր Աթոռի և Կաթողիկոսի անձի հանդեպ տաժած հարգալից վերաբերմունքի և Հայոց Եկեղեցու ունեցած ազդեցության պատշաճ գնահատման մասին:

Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանի արտասահմանյան առաքելությունները:

ՀՀ միջազգային հարաբերությունների համակարգի սահմաններում ակտիվ մասնակցությունից և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ներսից համապատասխան կապերի հաստատումից զատ Եկեղեցին ունեցել է նաև արտաքին դիվանագիտական բեղում գործունեություն: Վերջին հանգամանքը հիմնականում շաղկապված էր Երևանի փոխթեմակալ Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանի գործունեության հետ: Համաձին Խորեն եպիսկոպոսի՝ Մայր Աթոռում ունեցավ իր դիվանագետին՝ այդ բառի լայն ըմբռնմամբ և բուն նշանակությամբ: Եթե բնորոշելու լինենք Խորեն եպիսկոպոսին որպես դիվանագետի, անհրաժեշտ է շեշտել նրա անաչառությունը, իրապաշտությունը և անկախությունը:

Հենց այս բնորոշիչ հատկություններն էլ Խորեն եպիսկոպոսին հնարավորություն էին ընձեռում ժամանակի լարված միջազգային հարաբերությունների համակարգում կողմնորոշվել, տալ ճիշտ գնահատականներ, լինել չեզոք, բայց սրտացավ դիտորդ, անաչառ և իրատես մասնակից: Այս ամենին դեռ հարկ է ավելացնել կուսակցական համակարգից նրա անկախությունը և միջկուսակցական պայքարին խառնվելուց հրաժարվելը: Խորեն եպիսկոպոսի վերոնշյալ գործնական բոլոր հատկանիշներն ի հայտ եկան հատկապես Անգլիա և ԱՄՆ կատարած առաքելությունների ընթացքում, որոնց հատկանշական գլխավոր առանձնահատկությունն այն էր, որ թեպետ Հայ Եկեղեցու գործունեությունն արտաքին ասպարեզում տեղի էր ունենում պետական կառույցներից դուրս և անկախ, սակայն նպատակաուղղված ծառայում էր ՀՀ արտաքին վարկի և հեղինակության ամրապնդմանը:

Փոխթեմակալի պաշտոնը կարևորվում էր հատկապես նրանով, որ ՀՀ կառավարության և Երևանում հավատարմագրված օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցիչների հետ Մայր Աթոռն անմիջական շփումներ ու հարաբերություններ էր հաստատում հենց նրա միջոցով: Փաստորեն, Խորեն եպիսկոպոսը Երևանում Ս. Էջմիածնի յուրօրինակ դեսպանն էր: Ըստ այդմ, ՀՀ կառավարությունն արժանվույց էր գնահատում Խորեն եպիսկոպոսի մեամօրինակ դիրքը: Այդ երկուստեք համագործակցությունը սկիզբ էր առել ՀՀ առաջին կառավարության և Ազգային խորհրդի Երևան ժամանումից սկսած: Հիշյալ մարմիններին ողջունելու համար Գևորգ Ե Սուրենյանցը Երևան էր ուղարկել Հուսիկ արքեպիսկոպոս Զոհրաբյանին: Հատկանշական է, որ պաշտոնական ընդունելությունը կատարվեց առաջնորդարանում: Խորեն եպիսկոպոսը Հուսիկ արքեպիսկոպոսի հետ միասին այցելեցին Ազգային խորհրդի նախագահ Ավետիք Սահակյանին, վարչապետ Հովհաննես Քաջազունուն, ներքին գործոց նախարար Արամ Մանուկյանին: Խորեն եպիսկոպոսի հեղինակության մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ նրան վստահվեց կատա-

րել Կենտրոնական և Երևանի Ազգային խորհուրդների միացյալ միստի բացումը: Այս ամենի մասին մա 1918 թ. հուլիսի 23-ին տեղեկացրեց կաթողիկոսին¹⁹:

Այդ ընդունելության մասին դեռ հուլիսի 8-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսին հաղորդել էր Հուսիկ արքեպիսկոպոսը²⁰:

Հետագայում, խորեն եպիսկոպոսը մշտապես մասնակցել է կառավարության կազմակերպած դիվանագիտական ընդունելություններին, որոնց ժամանակ օտար-երկրյա ներկայացուցիչները կաթողիկոսի մասին միշտ արտահայտվել են խորին հարգանքով: Մասնավորապես, Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Թեքինսկին առաջ-նորդարանում կազմակերպված ընդունելության ժամանակ շեշտել է, որ ինքը «ներ-կայացել է հայ ազգի Պետին հայտնելու որդիական ամենախոնարհ հարգանաց հավաստիքը»²¹:

Նման փոխադարձ հարգալից հարաբերություններ են եղել նաև օտարերկրյա մյուս դիվանագետների հետ:

Խորեն եպիսկոպոսը հաճախ մասնակցել է ՀՀ կառավարության միստերին: Այդ ամենի և քննարկված բոլոր հարցերի վերաբերյալ մա դիվանին մանրամասն քա-ղաքական վերլուծականներ էր ներկայացնում: Այսպես, կառավարության 1919 թ. դեկտեմբերի 9-ի ընդլայնված միստում, որին մասնակցում էին նաև կառավարող Հ.Յ.Դ. կուսակցության բյուրոյի անդամները, հաշվի առնելով կաթողիկոսի ազդե-ցիկ դիրքը՝ միստը միաձայն ցանկություն հայտնեց, որ մա «որ այնքան սրտին մօտ է ընդունում իր սիրած Հայաստանի անկախութեան գաղափարը» - «յատուկ յորդոր» կարդա, որպեսզի Պողոս Նուբարը ընդունի միացյալ պատվիրակության նախագա-հի պաշտոնը և աջակցի ՀՀ կառավարությանը: Միաժամանակ, միստում ցանկույթ-յուն հայտնվեց կազմակերպել քրդական առաջնորդ Աբդուլ Կադերի այցելությունը Գևորգ Ե Սուրենյանցին, և որ կաթողիկոսը հայկական մանդատի առնչությամբ հարկ եղած դիմումները կատարի ամերիկյան պետական գործիչներին: Այս ամենի մասին դեկտեմբերի 17-ին խորեն եպիսկոպոսը բավականին հանգամանալից և մանրամասն քաղաքական վերլուծական ներկայացրեց Գևորգ Ե Կաթողիկոսին²²:

Խորեն եպիսկոպոսն առավել հետաքրքրվում և ակտիվ էր հատկապես արտա-քին ասպարեզում կատարվող աշխատանքների հանդեպ: Նա դեռևս 1919 թ. սկզբ-քին վարչապետ Հ. Քաջազունում առաջարկել էր Եվրոպա ուղարկել նաև մի բարձրաստիճան հոգևորական: Կաթողիկոսին հայտնելով այդ մասին՝ խորեն ե-պիսկոպոսը նշում էր, որ մա թող որոշի, թե ով է գնալու, ընդ որում, հատկանշական

¹⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 190, թթ. 5-6; վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության, գիրք Բ, խորեն Ա Մուրադբեկյան, կազմեց՝ Ս. Բեհրույանը, Ե., 1996, էջ 56-57: Այսուհետև՝ վավերագրեր:

²⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 190, թ. 1:

²¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 207, թթ. 2-4; վավերագրեր, էջ 65-66:

²² Տե՛ս մանրամասն - ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 205, թթ. 3-7; վավերագրեր, էջ 76-80:

է, որ իր գնալու մասին նա վարչապետին ոչինչ չէր ասել: Այս խնդիրը որոշվեց դրական և թողնվեց վարչապետի հայեցողությամբ²³:

Հետագայում, նկատի ունենալով խորեն եպիսկոպոսի արժանիքները, Գևորգ Ե Կաթողիկոսը 1919 թ. մայիսի 31-ին նրան նշանակեց լիազոր ներկայացուցիչ՝ Անգլիա և Ամերիկա գնալու, այնտեղի վիճակի վերաբերյալ զեկուցագիր կազմելու, տեղի թեմի համար նոր սահմանադրություն մշակելու և մի շարք կարևորագույն խնդիրների լուծման նպատակով²⁴:

«Էջմիածին»-ը 1920 թ. հունվարի 11-ին հաղորդում էր, որ «Ն.Ա. Կարգադրութեամբ» մոտ օրերս Ամերիկա է մեկնելու Երևանի փոխթեմակալ խորեն եպիսկոպոսը, որը «նշանակուած է նաեւ կառավարութեան ներկայացուցիչ»²⁵:

Այսպիսով, խորեն եպիսկոպոսի առաքելությունն ուներ ինչ-որ չափով նաև պետական բնույթ:

1920 թ. մարտի 4-ին նա Բաթումից դուրս եկավ և Տրապիզոն-Կ.Պոլիս-Իտալիա գծով մարտի 15-ին նա հասավ Փարիզ, որտեղից շտապ անցավ Լոնդոն, ուր գտնվում էին Պողոս Նուբարը և Ավետիս Ահարոնյանը: Լոնդոնում նրա գլխավոր նպատակը «պատուիրակութեանց միացումը եւ համերաշխութեան գաղափարի իրագործումն» էր, որի համար ուներ կաթողիկոսի «հրամանը» և կառավարության «հրահանգը»: Սակայն, իրենից անկախ պատճառներով, գոյություն ուներ պատվիրակությունների սուր մրցակցություն, նա չկարողացավ իրագործել միացումը, որն այնքան օգտակար կլիներ Հայ Դատի հետագա ընթացքի համար:

Այդ ժամանակ Փարիզում և Լոնդոնում էին գտնվում նաև Կ. Պոլսի Զավեն Պատրիարք Եղիայանը և Կիլիկիո Սահակ Բ Խապայան Կաթողիկոսը, որոնք եկել էին եվրոպական տերությունների մոտ «հարկավոր դիմումներ» անելու: Այս կապակցությամբ, խորեն եպիսկոպոսն իրավացիորեն «շատ ցանկալի» էր գտնում, որպեսզի Գևորգ Ե Կաթողիկոսի կողմից մի հոգևորական կարգվի Եվրոպայում, որպեսզի այլևս հոգևորականներից ոչ մեկն առանց նրա «կամքի ու հրամանի» չգործի: Այս մասին խորեն եպիսկոպոսը 1920 թ. մարտի 22-ին Լոնդոնից տեղեկացնում էր Գևորգ Ե Կաթողիկոսին²⁶:

Նա փորձառու քաղաքագետին վայել հմտությամբ ներկայացնում և վերլուծում էր ոչ միայն արտասահմանում հայ կուսակցությունների գործելակերպի տարբերությունները և առկա հակամարտությունը, այլև եվրոպական երկրների ունեցած դիրքորոշումը Հայաստանին առնչվող ամենատարբեր հարցերի վերաբերյալ:

Ինչ վերաբերում է խորեն եպիսկոպոսի՝ ԱՄՆ-ում ունեցած գործունեությանը, ապա այդ մասին նա 1920 թ. հոկտեմբերի 14-ին բավականին մանրամասն երկու անգամ տեղեկացրեց Գևորգ Ե Կաթողիկոսին: Նա հայտնում էր ԱՄՆ-ի՝ ՀՀ և հայ

²³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 192, թ. 1-1 հալ.:

²⁴ Վավերագրեր, էջ 73-75:

²⁵ «Էջմիածին», 1920, թ. 2, էջ 31:

²⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 222, թթ. 1-6; Վավերագրեր, էջ 81-86:

ժողովրդի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի ու Ամերիկայի հայոց թեմի պառակտված վիճակի մասին: Հատկանշական է, որ դեռևս Լոնդոնում գտնվելու ժամանակ նրան խորհուրդ չեն տվել մեկնել ԱՄՆ, քանզի այնտեղ «պառակտումը չափազանց քարացած է», սակայն մա, «զգալով իր պաշտօնի լրջությունը եւ ծանր պատասխանատվությունը», այնուամենայնիվ, որոշել էր գնալ և «ամեն զոհողութեան գնով ջանալ սրբութեամբ» կատարել կաթողիկոսի պատվերը:

Ամերիկայում գտնվելու ժամանակ խորեն եպիսկոպոսն ամերիկյան պետական այրերին էր հանձնել Գևորգ Ե Կաթողիկոսի կոմիսյանները, ունեցել մի շարք հանդիպումներ դիվանագիտական շրջանակներում: Ուշագրավ է հատկապես նրա տված գնահատականները ԱՄՆ-ում ընթացող մերքաղաքական մրցակցությանը, որի արդյունքում «Հայկական հարցը դարձել է ընտրական պայքարի խնդիր»²⁷:

Այսպիսով, մինչև աշուն տևած առաքելությունների ընթացքում խորեն եպիսկոպոսը հնարավորության սահմաններում կատարեց այն ամենը, ինչ պետք է կայունացներ արտասահմանում միջկուսակցական պայքարը և փոխեր տարբեր տերությունների վերաբերմունքը ՀՀ նկատմամբ: Նմանատիպ առաքելությունների շնորհիվ առանձնահատուկ շեշտվեց Եկեղեցու ունեցած դերը և մշակակությունը: Եվ օրինաչափ էր, որ Գևորգ Ե Սուրենյանց Կաթողիկոսի 1920 թ. դեկտեմբերի 11-ի կոմիսյանով խորեն եպիսկոպոսին շնորհվեց արքայական պատիվ²⁸:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը և ՀՀ անկախության տոնը:

1919 թ. անկախության առաջին տարին մշակեց համաժողովրդական ընդգրկմամբ: Տոնակատարությանն իրենց գործուն մասնակցությունը բերեցին հոգևորականները: Կառավարական հանձնաժողովի նախագահ Գևորգ Մելիք-Ղարապետյանը 1919 թ. մայիսի 24-ին դիմեց Կաթողիկոսին՝ խնդրելով ներկա գտնվել տոնակատարությանը²⁹:

Մայր Աթոռի լուսարարապետ Գարեգին եպիսկոպոսը հայտնում էր, որ Կաթողիկոսի հրամանով Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը և Տիրայր եպիսկոպոս Տեր-Հովհաննիսյանը մշակակվել են Նորին Սրբության ներկայացուցիչներ այդ տոնին ներկայանալու համար³⁰:

Իսկ վաղարշապատի ազատության տոն կազմակերպող կոմիտեի նախագահը դիվանին ուղղված գրությամբ խնդրում էր, որ Կաթողիկոսը բարեհաճի կարգադրել մաղթանք կատարել քաղաքի հրապարակում հանուն ՀՀ և հայրենիքի ազատության համար զոհված հերոսների հիշատակի³¹:

²⁷ Տե՛ս մանրամասն - ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 222, թթ. 8-13; գ. 223, թթ. 2-4: Վավերագրեր, էջ 87-90:

²⁸ Վավերագրեր, էջ 87-90:

²⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 225, թ. 3:

³⁰ Նույն տեղում, գ. 199, թ. 1:

³¹ Նույնը, թ. 3:

Մինչև Երևանում մայիսի 28-ին կատարվելիք տոնակատարության սկիզբը Գ. Մելիք-Ղարաբյոյանը գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանի հետ երեք մեքենաներով գնացին առաջնորդարան, որտեղից Գևորգ Ե Կաթողիկոսին, խորեն եպիսկոպոսին և Կաթողիկոսի շքախմբին պատվո պահակախմբով ուղեկցեցին հանդիսությունների կենտրոնատեղի, ապա վարչապետ Ալեքսանդր խատիսյանը Գևորգ Ե Կաթողիկոսին ուղեկցեց պառլամենտի շենք, որտեղ առաջին ելույթի պատիվը տրվեց Հայոց Հայրապետին³²:

ՀՀ տարբեր շրջաններում անցկացված տոնական միջոցառումներին տեղի եկեղեցականներն ամենագործուն մասնակցությունն ունեցան: Հետագայում ևս, պետության կյանքում տեղի ունեցող բոլոր քաղաքական մշտականից իրադարձություններին Եկեղեցու ղեկավարությունը մշտապես ներկա էր լինում: Օրինակ, 1919 թ. հուլիսի 31-ին Հայաստանի խորհրդարանի նախագահ Ավետիք Սահակյանը Գևորգ Ե Կաթողիկոսին թ. 1006 գրությամբ հայտնում է, որ «պատիւ ունի խնդրել Կաթողիկոսին, որ բարեհաճի շնորհ բերել պառլամենտի բացմանը ներկա լինելու օգոստոսի 1-ին»³³:

Հատկանշական է, որ խորեն եպիսկոպոսը 1919 թ. հոկտեմբերի 16-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսին հայտնում էր մի շատ կարևոր հանգամանք, որը հայ իրականության մեջ մեծ դեր է կատարում. այդ՝ Կաթողիկոսի «վարած քաղաքականությունը եւ բռնած դիրքն» է ՀՀ կառավարության հանդեպ, իսկ նրա վերաբերմունքը «հիացմունք է պատճառում անկախ Հայաստանի կողմնակիցներին» ու զսպում կուսակցական հաշիվներով այդ կառավարությանը «դեմ գնացողներին»: Ամփոփելով, խորեն եպիսկոպոսը շեշտում էր, որ Գևորգ Ե Կաթողիկոսի դիրքը «մեծ արժեք ունի մեր պետութեան կայունութեան եւ մեր ժողովրդի համերաշխութեան համար»³⁴:

1920 թ. մայիսի 27-ին վարչապետ Համո Օհանջանյանը Գևորգ Ե Կաթողիկոսին թ. 3474 գրությամբ խնդրում էր իր ներկայությամբ «պատուել մայիսի 28-ի Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի ազգային մեծ տօնը»³⁵:

Պետականության համար մեծ կարևոր մշտականություն ունեցող տարելիցների հանդեպ ուշադիր էր մաս «Էջմիածին» պաշտոնաթերթը: Այսպես, «ՀՀ ազատութեան տարեդարձը» խմբագրականում շեշտվում էր «բնաջնջման վերջին պահում գերմարդկային թափով, մոխիրների տակից վերածնունդ հայ պետութեան» կարևորությունը: Մայիսյան տոնակատարությունների ժամանակ «հայ չարքաշ ժողովրդի հետ» Եկեղեցին ևս կատարում է «Հայոց խնկելի Հայրապետների երազ-իդեալների, հրաշալի տեսիլների մարմնացման տօնը» և աղոթում Աստծուն «զՀանրապետութիւն Հայաստան աշխարհի պահեա համայն ամս ի շինութեան, ի խաղաղութեան եւ

³² ՀՀ Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների Փաստաթղթերի կենտրոնական Պետական Արխիվ, ֆ. 4033, ց. 7, գ. 21Ա:

³³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 207, թ. 41:

³⁴ Նույն տեղում, գ. 222, թթ. 14-15:

³⁵ Նույն տեղում, գ. 225, թ. 1:

յանասանություն»³⁶։ Իսկ Արսեն ծ. վարդապետ վեհուհին, բանաստեղծական ոճով, բարձր գնահատելով մայիսի 28-ը՝ ՀՀ ծնունդը, այն համեմատում էր վահագնի ծննդի հետ³⁷։

ՀՀ պետականության հետ սերտորեն առնչվող մյուս կարևոր հարցը Հայաստանի փոխառության խնդիրն էր։ Այդ առթիվ Գևորգ Ե Կաթողիկոսը 1920 թ. հուլիսի 24-ին կողակով, որում «սրտին մոտ ընդունելով այդ գործը», հորդոր էր կարդում մեր ժողովրդի «բոլոր հարազատ զաւակներին սիրով եւ լիառատ ընդառաջ գնալ»։ Նման համաժողովրդական աջակցությունը, կաթողիկոսի համոզմամբ, պետք է ցույց տար, որ «հայրենիքի կուլտուրական վերաշինությունը, ձեռք բերած ազատությունը շատ թանկ է բոլորիս համար»³⁸։

Կաթողիկոսի այդ հայրենասիրական կոչի շարունակությունն էր Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի «Ազատ Հայաստանի առաջին փոխառությունը» հոդվածը։ Բարձր գնահատելով փոխառության նշանակությունը, սրբազանը շեշտում էր, որ այն գալու է «վերամշակելու Հայաստանի անապատ դարձած դաշտերը, շենացնելու ամայություն մատնուած Հայաստան աշխարհը»³⁹։

Վերջապես, Սևրի պայմանագրի կնքումից հետո Գևորգ Ե Կաթողիկոսը անկախության փոխառության ֆոնդին փոխանցեց մեկ միլիոն ռուբլի⁴⁰։

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը և ՀՀ ճանաչումը։

1920 թ. հունվարի 23-ին ՆԳ նախարարի օգնական Մանասյանը կաթողիկոսական դիվանին հայտնեց ՀՀ ճանաչման մասին և շնորհավորեց կաթողիկոսին⁴¹։

1920 թ. հունվարի 24-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսը հեռագրեց վարչապետ Ալ. Խատիսյանին, ուր ողջունում էր Հայաստանի «քաղաքական ծնունդը» և օրհնում «քաղաքի զինությունները եւ սիրելի հայ ժողովրդին» և աղոթում «Բարձրելոյն որ արժանացնէ տեսնելու Մասիսի գլխին հայկական դրօշակի ծածանումն ու Միացեալ Մեծ Հայաստանի հաստատությունը»⁴²։

Կարսի նահանգապետ Ղորղանյանի հունվարի 24-ի Գևորգ Ե Կաթողիկոսին հղած շնորհավորական հեռագրում նշվում էր, որ «Հայոց Հայրապետությունը պէտք է լինի այն մնայունը և անձեռնմխելին, որի առաջ որդիական մեծ պատկառանքով կը խոնարհուի ամէն մի հայ»։ Ուշագրավ է հեռագրի վերջին մասը. «Կեցցէ՛ այսօր Հայաստանը եւ մորա հետ անբաժան մեր սրբազնագոյն կաթողիկոսը»։ Անկախությո-

³⁶ «Էջմիածին», 1920, թ. 10, էջ 145-147։

³⁷ Նույնը, էջ 147-148։

³⁸ «Հայաստանի ձայն», Ե., 1920, թ. 108։

³⁹ Նույնը, թ. 109։

⁴⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 94, թ. 13։ «Էջմիածին», 1920, թ. 11, էջ 175։

⁴¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 214, թթ. 2-3։

⁴² Նույնը, թ. 6։

յան ճանաչման առթիվ Գևորգ Ե Կաթողիկոսին շնորհավորեց մահ Կարսի փոխանորդ Կորյուն վարդապետը⁴³:

Կաթողիկոսական դիվանը հունվարի 26-ին թթ. 37-38 գրություններով պատասխանեց նրանց շնորհավորական հեռագրերին⁴⁴:

Իսկ «Էջմիածին» ամսաթերթի «ՀՀ անկախությունը» խմբագրականում մշվում էր, որ «ոչ մարդասիրութեան եւ ոչ էլ փոքր ազգերի իրաւահաւասարութեան մի ակտ էր այս, այլ մեծ տէրութիւնների ինչ-որ քաղաքական ըմբռնումների մի արդիւնք», որ ճանաչումը «յամենայն դէպս հայ ժողովրդի համար մի շնորհ չէր», որովհետեւ հայի մինչ այդ «թափած արիւնը, արած զոհաբերութիւնը, պատմական կուտորական խոշոր աշխատանքը» նրան լիուի իրավունք է տվել ունենալու այդ քաղաքական ազատությունը: Այսուհանդերձ, ճանաչման փաստը դեռեւս հայկական իղձերի «լիակատար թարգմանը չէ, մա կիսատ է եւ անորոշութիւններ ունի»: Այդ կիսատությունը, ըստ այդմ, կամխորշված է «առայծմ միայն գոյություն ունեցող» ՀՀ ճանաչմամբ, քանզի արեւմտահայ յոթ մահաճգները դուրս են մնացել այդ ճանաչումից. «Վեհաժողովը վճռում է հայկական հարցը թերի և առանց Տաճկահայաստանի»:

Այս քննադատական մոտեցմանը զուգահեռ ներկայացվում էին մահ «մխիթարող կողմեր», այն է՝ հայ ժողովուրդը քաղաքականորեն անկախ ապրելու «իրավունքի վկայական ստացաւ, թէեւ շատ ուշ ու արիւնաքամ լինելուց յետոյ»: Ափոփիչ էր համարվում այն հանգամանքը, որ հայ ժողովուրդը «մի ազատ անկիւն ստացաւ երկրագնդի վրայ» և ունեցավ «շատ փոքր, սահմանափակ մի հողամաս, որի իրավունքները միջազգայնորեն ընդունվում են»: Վերջում եզրակացնում էին, որ հայ ժողովուրդը և Հայ Եկեղեցին սպասում են, որ «Միացեալ եւ անկախ Հայաստանի աւետիքը կը գալ Փարիզից»⁴⁵:

Ինչ վերաբերում է անկախության ճանաչման դիվանագիտական կողմին, ապա այդ առթիվ հունվարի 28-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսը մի շարք շնորհավորական հեռագրեր հղեց տարբեր երկրների կառավարություններին և գործիչներին⁴⁶:

Անտանտի Գերագույն Խորհրդի նախագահ, Ֆրանսիայի վարչապետ Ժորժ Կլեմանսոյին իր և հայ ժողովրդի անունից երախտագիտություն էր հայտնում Հայաստանի անկախության համար ցուցաբերած «անկեղծ հոգատարութեան» համար: Ծանաչման փաստը կաթողիկոսն ընդունում էր որպէս «մարդասիրութեան եւ արդարութեան ակտ», որի մեջ տեսնում էր դաշնակիցների կողմից հայերի «արեւան հեղեղների» գնով վաստակած իրավունքների ճանաչումը:

⁴³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 214, թթ. 2-3: «Էջմիածին», 1920, թ. 4, էջ 61:

⁴⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 214, թթ. 7-8:

⁴⁵ «Էջմիածին», 1920, թ. 4, էջ 49-52:

⁴⁶ Տես - ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 214, թթ. 6, 9-16, 18-20, 23-27; գ. 222, թ. 8: Վավերագրեր, էջ 86: «Էջմիածին», 1920, թ. 4, էջ 58-62; թ. 6, էջ 96:

Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Լորդ Քերզոմին հայտնում էր շնորհակալություն, իսկ «բրիտանական մեծ ազգին ու զաֆին»՝ երախտագիտություն:

Անգլիկան Եկեղեցու պետ Քենթրբերիի արքեպիսկոպոսին հայտնում էր «անկեղծ շնորհակալություններ»՝ հայոց օգտին նրա «անխնայ ջանքերի» համար, որը նրան պատիվ է բերում: Կաթողիկոսը վստահություն էր հայտնում, որ արքեպիսկոպոսը չի ձգի «մեր դատը», մինչև որ ամբողջ աշխարհի կողմից չճանաչվի «աւելի ընդարձակ Միացեալ Հայաստան»:

Հեռագրերի այս շարքում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում բրիտանացի հայասեր լորդ Ջեյմս Բրայսին ուղղվածը, ուր Գևորգ Ե Կաթողիկոսը հայտնում էր շնորհակալություն իր «տառապեալ ժողովրդին» նրա ցույց տված «բոլոր սիրո և համակրանքի» համար, որի «ջանքերի շնորհի» Գերագույն Խորհուրդը Հայաստանը ճանաչեց փաստացի մի պետություն: Կաթողիկոսն ավելացնում էր, որ այդ հանգամանքը «խնդրեփն եւ յոյս» է տվել, որ շուտով պիտի գա այն օրը, երբ «աւելի ընդարձակ եւ Միացեալ Հայաստան պիտի ճանաչի ոչ միայն փաստօրէն, այլեւ իրաւօրէն»:

Ծնորհավորական հեռագրեր ուղարկվեցին նաև Անդրկովկասում անգլիական, ֆրանսիական և իտալական ներկայացուցիչներ Ուորդոքային, Նոնանկուրին, Գաբրային: Գևորգ Ե Կաթողիկոսը Հայաստանում Փարիզի Վեհաժողովի ներկայացուցիչ ամերիկացի Հասկելին հայտնեց շնորհակալություն «հայ ազգի ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու նրա մարդասիրական ջանքերի համար»:

Ֆրանսիայի նախագահ Պոլ Դեշանելին Գևորգ Ե Կաթողիկոսը նախ շնորհավորեց ընտրվելու առթիվ, ապա համոզմունք հայտնեց, որ նա կշարունակի իր «բարձր եւ օգտակար օժանդակությունը Միացեալ Հայաստանի վերստեղծման համար»:

Իր ուղարկած հեռագրերին Գևորգ Ե Կաթողիկոսը փոխադարձաբար ստացավ հետևյալ պատասխանները⁴⁷:

Կ. Պոլսում ֆրանսիական բարձր կոմիսարը նախագահ Դեշանելի անունից մարտի 18-ին կաթողիկոսին շնորհակալություն հայտնեց բարի մաղթանքների համար:

Անգլիայում գտնվելու ժամանակ Խորեն եպիսկոպոսն անձամբ «մեծ հայասերներ Ջեյմս Բրայսին եւ Վիլեմսին» հայտնել էր կաթողիկոսի «Հայրապետական ողջունը եւ օրհնութիւնները»: Երկու անգլիացիներն էլ «անչափ գոհ եղան» և Խորեն եպիսկոպոսին խնդրեցին կաթողիկոսին հայտնել. «Անչափ գոհ եւ հպարտ ենք զգում մեզ Ն. Ս. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ուշադրութիւնից: Մենք պատրաստ ենք միշտ կատարել Վեհափառ Հայրապետի հրամանները եւ ծառայելու նրան, նամանաւոր, որ հայ ժողովուրդին մենք սիրում ենք, գիտենք նրա պատմութիւնը, նրա վիճակը, նրա ընդունակութիւնը եւ հաւատում ենք նրա լաւագոյն ապագային»:

⁴⁷ «Էջմիածին», 1920, № 9, էջ 144; № 10, էջ 159-160; № 11, էջ 174:

Յայտնեցէք Վեհին, որ քանի կենդանի ենք՝ պետք է աշխատենք օգտակար լինել մրա հօտին»⁴⁸:

Զ. Բրայսը փետրվարի 20-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսին գրած մամակում, որը ապրիլի 11-ին անձամբ կաթողիկոսին է հանձնում անգլիացի քահանա Հարկորդը, հայտնեց իր շնորհակալությունը և բարեմաղթանքները: Մյուս կողմից, մա տեղեկացնում էր, որ «բազմատանջ ժողովրդի բոլոր բարեկամներին մեծ հաճությամբ է եղել Երեւանի համրապետութեան ճամաչումը եւ այսպիսով շատ տարիների խաւարումից վերջ ազատութեան եւ անկախութեան արեգակը դարձեալ ծագում է Հայաստանի վրայ» ու հայ ժողովրդին ցանկանում էր հաջողություն և բարգավաճում⁴⁹:

Ամրկովկասում բրիտանական ներկայացուցիչ Ուորդրոպը մարտի 19-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսին տեղեկացրեց, որ հաղորդել և լորդ Քերզոնից ստացել է պատասխան, ուր վերջինս կաթողիկոսին շնորհակալություն էր հայտնում բարի ցանկությունների համար: Ուորդրոպն իր կողմից ավելացրել էր, որ կաթողիկոսը կարող է միանգամայն վստահ լինել, որ «Մեծ Բրիտանիայի ժողովուրդն ու կառավարութիւնը ներշնչուած են ամենապսեմ հարգանքի զգացմունքներով դէպի Ձերոյ Սրբութիւնը եւ բարեկամութեան ու բարեացակամութեան զգացմունքով՝ դէպի հայ ժողովուրդը»⁵⁰:

1920 թ. հուլիսի 1-ին Քենթերիի Արքեպիսկոպոսը Գևորգ Ե Կաթողիկոսին ուղղված մամակում տեղեկացնում էր, որ ընդունել է Զավեն Պատրիարքին և Խորեն եպիսկոպոսին ու հայտնում էր շնորհակալություն «այնքան բարի եւ սրտագին ողջոյնի պատգամի համար»:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը և ԱՄՆ-ի մանդատի հարցը:

Հայ-ամերիկյան փոխհարաբերություններում Մայր Աթոռը ցուցաբերում էր մեծ հետաքրքրություն՝ հատկապես կապված ՀՀ կառուցմամբ ԱՄՆ-ի ակնկալվող մանդատի առթիվ: Այս պարագան լավ էր հասկանում մասն ՀՀ կառավարությունը և հարկ եղած դեպքում միշտ դիմում կաթողիկոսի աջակցությանը: Կառավարության 1919 թ. դեկտեմբերի 9-ի ընդլայնված նիստում, որին մասնակցում էին կառավարող Հ.Յ.Դ. բյուրոյի անդամները և Երևանի փոխթեմակալ Խորեն եպիսկոպոսը, ի թիվս բազմաթիվ հարցերի, քննվեց մասն ամերիկյան մանդատի խնդիրը հենց մշտապես տեսանկյունից: Կառավարությունը ցանկալի համարեց, որ կաթողիկոսը մոր դիմումներ հղի ամերիկյան պետական գործիչներին՝ համոզված լինելով, որ դրանք «իրանց մեծ արժեքը կ'ունենան եւ անպայման կը շտապեցնեն ամերիկեան հովանաւորութեան եւ Միացեալ Մեծ Հայաստանի անկախութեան խնդրի լուծումը»: Այս մասին

⁴⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 222, թ. 6: Վավերագրեր, էջ 86:

⁴⁹ «Էջմիածին», 1920, թ. 9, էջ 144:

⁵⁰ Նույնը:

Գևորգ Ե Կաթողիկոսին դեկտեմբերի 22-ին տեղեկացրեց խորեն եպիսկոպոսը՝ փոխանցելով նաև կոնդակներ ուղարկելու ցանկալի անձանց ցուցակը⁵¹:

Քիչ անց, ՀՀ ԱԳՆ Երևանի փոխթեմակալ խորեն եպիսկոպոսին դեկտեմբերի 26-ին պաշտոնապես տեղեկացրեց ամերիկյան գործիչների ցանկը: Ի պատասխան ՀՀ ԱԳՆ խնդրանքի՝ Գևորգ Ե Կաթողիկոսը 1919 թ. դեկտեմբերի 31-ին համապատասխանաբար թթ. 873-878 օրհնության կոնդակներ հղեց ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ռոբերտ Լանսինգհին, Հայաստանի Անկախության Ամերիկյան Կոմիտեի (ՀԱԱԿ) նախագահ Ջեյմս Ջերարդին, Միջազգային պարենավորման կոմիտեի նախագահ Հերբերտ Հուվերին, սեմատորներ Հեմրի Լոջին և Հիչքոկին, ՀԱԱԿ-ի մամուլի բյուրոյի քարտուղար Վահան Քարտաշյանին, իսկ 1920 թ. հունվարի 6-ին՝ ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնին թ. 903 կոնդակը⁵²:

ԱՄՆ-ում դիվանագիտական առաքելության ընթացքում խորեն եպիսկոպոսն ամփոփականորեն զբաղվեց այդ կոնդակների հանձնմամբ⁵³:

Նա հենց այդպես էլ տեղեկացրեց Գևորգ Ե Կաթողիկոսին. «Ամերիկա հասնելուն պես անցայ Վաշինգտոն կատարելու Ձերդ Սրբութեան պատուէրը, կոնդակները յանձնեցի ըստ պատկանելեաց»: Ամերիկյան ժողովրդին (իմա՝ Վիլսոնին) ուղղված կոնդակը հանձնել է արտագործնախարար Կոլբին, որն էլ, համաձայն խորեն եպիսկոպոսի խնդրանքի, հենց նրա ներկայությամբ կարգադրել է կոնդակը հրապարակել ամերիկյան լրագրերում: Մյուս կոնդակները խորեն եպիսկոպոսը հասցեստեղծեցին է հանձնել ԱՄՆ-ում ՀՀ ներկայացուցիչ Գարեգին Փաստրմանյանի և Վ. Քարտաշյանի ընկերակցությամբ: Կոնդակները հանձնելիս խորեն եպիսկոպոսը բոլորին հայտնել է կաթողիկոսի «Հայրապետական ողջոյնները եւ Հայրական օրհնութիւնները»: գոհունակություն և շնորհակալություն՝ հայ ժողովրդին ցույց տրված օժանդակության և բարեկամական վերաբերմունքի համար: Ամերիկյան գործիչների պատասխանը հիմնականում հանգում էր հետևյալին. «Յայտնեցէք Ն. Ս., որ մենք շատ պարտականութիւններ ենք յանձն առել հանդէպ հայ ժողովրդի եւ դժբախտաբար խօսքից գործի չենք անցել, համոզուած եղէք, որ մենք խօսքից գործի կ'անցնենք, երբ կը պարզուի մեր քաղաքական դրութիւնը: Ասացէք Վեհափառ Հայրապետին, որ մենք արժանի չենք այն պատուին, որին նա մեզ արժանացնում է, բայց կ'աշխատենք արժանի լինել»:

Խորեն եպիսկոպոսը հանդիպել է նաև Վաշինգտոնի Անգլիկան Եկեղեցու եպիսկոպոս Հարդինգին, որի կողմից հարգալից ընդունելության է արժանացել: Վերջինս ասել է. «Իմ յարգանքներս տարէք Հայ Առաքելական ամենահին Եկեղեցու Պետին, ասացէք, որ Անգլիկան-եպիսկոպոսական Եկեղեցին Հայաստանեայց Եկեղեցու կրտսեր քոյրն է և մշտական բարեկամը հայ ժողովրդի»:

⁵¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 205, թ. 7: Վավերագրեր, էջ 80:

⁵² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 210, թթ. 1-10:

⁵³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 222, թթ. 11-13: Վավերագրեր, էջ 94-95:

Ամերիկյան մերձավորարևելյան քաղաքականության հանդեպ Եկեղեցու ուշադիր վերաբերմունքի ուշագրավ վկայությունն էր նաև ՀԱԱԿ-ի նախագահ Ջերարդի՝ սենատի ԱԳ ենթահանձնաժողովի նախագահ Հարդինգին ուղղված մամակի հրապարակումը «Էջմիածին» պաշտոնաթերթում⁵⁴:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը և Սևրի պայմանագիրը:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի արվարձան Սևրում կնքվեց հաշտության պայմանագիր դաշնակից տերությունների և Օսմանյան կայսրության միջև: Այդ պայմանագրի հաղթող կողմերից մեկը ՀՀ-ն էր: Հայ ժողովրդի գրեթե բոլոր հասարակական-քաղաքական խավերը ողջունեցին և դրական գնահատեցին այն: Այս հարցի առնչությամբ ևս Մայր Աթոռը գտնվեց իր բարձրության վրա:

1920 թ. սեպտեմբերի 3-ին վարչապետ Համո Օհանջանյանին ուղղված հեռագրում Գևորգ Ե Կաթողիկոսն իր գոհունակությունն էր հայտնում այս պայմանագրի կնքման առթիվ: Կաթողիկոսը գրում էր. «Ի սրտե փափագող իմ սիրեցեալ ազգիս երջանկութեան եւ իմ պանծալի Հայրենիքի եւ Պետութեան բարգաւաճման եւ յարաբերութեան եւ շարունակ աղօթում էի, որ Աստուած ինձ արժանացներ տեսնել իմ հայրենիքի ազատութիւնը, անկախութիւնը եւ միացումը»:

Վեհափառը Սևրի պայմանագրի կնքմամբ համարում է «մեծ Հայաստանի լրացման ակտը կատարուած» և անձամբ Մայր Տաճարում օգոստոսի 29-ին մատուցել է Ս. Պատարագ, օրհնել և սրբագործել «անկախ, միացեալ եւ մեծ Հայաստանի տունը»: Այս ամենից հետո, կաթողիկոսը Մայր Տաճարի գավթում կատարում է հայրապետական մաղթանք «մեր հայրենիքի բարգաւաճման եւ Հանրապետութեան յարատևութեան համար»: Վերջապես, որպեսզի «լիակատար կատարած լինի Հայոց Հայրապետն իւր պարտքը դէպի հայրենիքը»՝ կաթողիկոսը Ս. Էջմիածնի կողմից Հայաստանի փոխառության ֆոնդին տալիս է 1 միլիոն ռուբլի⁵⁵:

Գևորգ Ե Կաթողիկոսն ուխտել էր պատարագել միայն այն ժամանակ, երբ կստորագրվի «Միացեալ Անկախ Հայաստանի» համար պայմանագիրը: Եվ փաստորեն, օգոստոսի 29-ին, նա կատարեց «իր սրտին այնքան մոտ սրբազան ուխտը»: Աստվածածնա Վերափոխման օրը Հայրապետը հանդիսավոր Պատարագ մատուցեց, ապա վանքի բակում հոծ բազմության առջև ՀՀ համար մաղթանք կատարեց: «Օրվա պատշաճ խօսք» ասաց դիվանապետ Կորյուն վարդապետը⁵⁶:

Ուշագրավ էր Մայր Տաճարի գավթում արված մաղթանքի խորագիրն իսկ. «Մաղթանք վասն Հանրապետութեան Հայաստան Աշխարհի»⁵⁷:

⁵⁴ «Էջմիածին», 1920, թ. 6, էջ 84-87:

⁵⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 94, թթ. 13:

⁵⁶ «Էջմիածին», 1920, թ. 11, էջ 175:

⁵⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 225, թթ. 7-10:

Այդ «Հայրապետական մաղթանքը» Գևորգ Ե Կաթողիկոսի կարգադրությամբ ուղարկվեց թեմեր ու վիճակներ՝ «ի գործադրութեան»⁵⁸:

Հիշյալ մաղթանքի գաղափարական և տրամաբանական շարունակությունն էր գրուտ Եգիպտոսի վիճակի համար կազմված օրինակը⁵⁹:

Տեղին է հիշատակել, որ Կաթողիկոսի դիվանը դեռևս օգոստոսի 24-ին «հրափրագիր» էր ուղարկել Վաղարշապատի գորական կոմիսարին՝ հրավիրելով ներկա գտնվել Մայր Տաճարում կայանալիք հանդիսավոր արարողությանը և զոհաբանական մաղթանքին, որը նվիրված էր «ՀՀ անկախութիւնը Փարիզի Գերագոյն Խորհրդի կողմից ճանաչուելու (նկատի ունի Սևրի պայմանագրի կնքումը - Հ. Ա.) փաստին»։ Նման հրավիրագիր էր ուղարկվել նաև Վաղարշապատի քաղաքագլխին⁶⁰:

1920 թ. սեպտեմբերի 11-ին վարչապետ Համո Օհանջանյանը թ. 6421 գրությամբ պատասխանեց Գևորգ Ե Կաթողիկոսի սեպտեմբերի 3-ի հեռագրին: Նա շեշտում էր, որ պայմանագրի կնքումը հայ ժողովրդի «սրտին ու հոգուն մէջ դրոշմելու եւ ամոր խորունկ իմաստին հաղորդակից անելու համար Մայր Աթոռին եւ ամոր Հայրապետին բարոյական օժանդակութիւնը» ՀՀ կառավարությունը միշտ բարձր է գնահատում և, ըստ այդմ, խորին շնորհակալություն հայտնում ու անկալում, որ ոչ մի առիթով «Հայոց Հայրապետութիւնը չի զլանա հայրենիքի և ժողովրդի բարօրութեան, բարգաւաճման» ուղղված աշխատանքներում բերելու իր «թանկագին մասնակցութիւնը»: Վերջում վարչապետն առանձնակի շնորհակալություն էր հայտնում անկախության փոխառությանը տրված մեկ միլիոն ռուբլու համար⁶¹:

Սևրի պայմանագրի ստորագրումից հետո, հայ ժողովրդի համար այդ նշանակալից ակտի կապակցությամբ, Զեյնա Բրայսն օգոստոսի 14-ին շնորհավորեց Գևորգ Ե Կաթողիկոսին և հայտնեց իր ուրախությունը ՀՀ որպես ազատ և անկախ երկիր ճանաչվելու առթիվ⁶²:

Իր հերթին, Պողոս Նուբարը սեպտեմբերի 3-ին, 6-ին, 8-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսին գրած մամակներում մանրամասն տեղեկացրեց Սևրի պայմանագրի կնքման, բարոյական նշանակության և ստորագրման հետ կապված առկա կուսակցական-քաղաքական որոշակի դժվարությունների մասին⁶³:

Սևրի պայմանագրի մասին Ավետիս Ահարոնյանն էլ օգոստոսի 24-ին տեղեկացրեց Կիլիկիո Սահակ Բ Խապայան Կաթողիկոսին՝ հայտնելով, որ ՀՀ կողմից ինքն է ստորագրել: Սահակ Բ Կաթողիկոսը պայմանագրի ներքո հայոց ստորագրության պարագան «իբր նշան ՀՀ միջազգային ճանաչման» նկատելով, օգոստոսի 28-ին հաղորդեց. «Փառք Բարձրելոյն, որ կատարեց հայ ժողովրդեան դարաւոր

⁵⁸ «Էջմիածին», 1920, թ. 8, էջ 127:

⁵⁹ Գոհաբանական մաղթանք վասն Հանրապետութեան Ազգիս Հայոց, Կատարելի լեկեղեցիս Հայոց Վիճակին Եգիպտոսի, 1920, տպ. Ոսկետառ:

⁶⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 222, թթ. 1-2:

⁶¹ Նույնը, թ. 16:

⁶² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 224, թթ. 16-19:

⁶³ Նույնը, թթ. 1-4, 10-11:

բաղձանքները եւ ընդունեց անհամար զոհաբերութիւններն անձնագոհ հերոս մարտիրոսներուն՝ հայրենեաց ազատութեան համար: Ընդմիջտ օրհնեալ ըլլայ սրբազան յիշատակը բոլոր անոնց, որոնք ինկան պատերազմի դաշտին կամ տարագրութեան ճամբուն վրայ: Հաղորդեցէք սրտագին շնորհատրութիւններս ՀՀ կառավարութեան եւ իմ անկեղծ մաղթանքներս իր հերոսական բանակին»⁶⁴:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը և 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմը:

1920 թ. աշնանը սկսված հայ-թուրքական պատերազմը ճակատագրական նշանակություն ուներ հայոց պետականության հետագա ճակատագրի և հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանման տեսանկյունից: Երկրի համար օրհասական այդ պահին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և անձամբ Գևորգ Ե Կաթողիկոսի ուշադրության և մտահոգության կենտրոնում էր հայրենիքի պաշտպանության սրբազան գործը: Հոկտեմբերի 12-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսը համդես եկավ «Հոգեւորականների մասնակցութիւնը» կոմիտեով, ուր հայ ժողովրդին հայրենասիրության և պայքարի էր կոչում և այդ առիթով հիշեցնում Ավարայրը՝ նշելով, որ հետևաբար այժմ ևս պետք է կռվեն վարդաճանց մման»⁶⁵:

Մինչ այդ, հոկտեմբերի 2-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսը թ. 558 կոմիտեով հայերին կոչի կոչ էր արել: Այդ կոմիտեով նշվում էր, որ «հայրենիքի պայծառ հորիզոնը մորից մթնեց, խաղաղ կեանքը մորից խանգարվեց» և այդ առնչությամբ հայ զորապետներին հիշեցնում էր «հայրենիքի և Եկեղեցու պաշտպան Ս. Վարդանին»: Հայ զինվորներին հայրենասեր կաթողիկոսը կոչ էր անում կռվել քաջաբար, որի արդյունքում սրերով պետք է մաքրեն ճանապարհը դեպի «մոխրացեալ» Մուշն ու Սասուն, Ս. Կարապետն ու Աղթամար: Ավա տելով իր խոսքը, կաթողիկոսը մաղթում էր հայ ժողովրդին հավատով գնալ մարտի դաշտ՝ որպես օգնական ունենալով «Փրկչի Ս. Խաչը», որպես պահապան՝ «Ս. Լուսաւորչի Հօր Աջը», և որպես ուղեկից՝ «Հայոց Հայրապետի աղօթքն ու արտասուքը»⁶⁶:

Այս կոմիտեի մասին Գևորգ Ե Կաթողիկոսը հոկտեմբերի 3-ին հայտնեց վարչապետ Հ. Օհանջանյանին: Նա նշում էր, որ հայրենիքի համար ծանր օրերին, երբ ամեն մի հայ անհատի պարտականությունն է՝ «առանց հասակի եւ սեռի խտրութեան» համդես գալ մրա «պաշտպանութեան եւ ամբողջականութեան» պահպանման օգտին՝ Մայր Աթոռը գահակալով և միաբաններով իր պարտքն է համարում պատրաստի ուժեր համդես բերել և իր ձայնը բարձրացնել ի պաշտպանություն երկրի: Վերջապես, շատ միաբաններ գնացել էին Էջմիածնի, Իգդիրի, Սարդարապատի, Ապարանի շրջաններ՝ բնակչության մեջ «խրախուսելու, ոգեւորելու եւ ծածկուած զինուորներին ճակատ ուղարկելու»⁶⁷: Կաթողիկոսի կոմիտեով շրջաններում

⁶⁴ Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1975, էջ 149:

⁶⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 94, թթ. 18-21:

⁶⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 222, թ. 30: «Էջմիածին», 1920, թ. 12, էջ 178-179:

⁶⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 222, թ. 19:

կարդացվել (օրինակ՝ Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը՝ Ալեքսանդրապոլում և Կարսում, Եզնիկ վարդապետը՝ Նոր Բայազետում և Բասարգեչարում) և ժողովրդի կողմից լավ ընդունելության էր արժանացել⁶⁸:

Հիկ պաշտոնաթերթն արտատպելով Գևորգ Ե Կաթողիկոսի այդ կոնդակը՝ դրա վերլուծությանը նվիրեց հատուկ հոդված՝ «Ավարայր» վերտառությամբ⁶⁹: Գևորգ Ե Կաթողիկոսի կոնդակի հայրենասիրական ոգու շարունակությունն էր «Էջմիածին» պաշտոնաթերթի «Մի կամք, մի հոգի» խմբագրականը, որն ավարտվում էր «Մահ կամ ազատություն» կոչով, և Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանի «Մեր թշնամիները» ու Արսեն Ծ. վարդապետի «Հայրենիքը վտանգում է» հոդվածները⁷⁰: Գարեգին եպիսկոպոսը նշում էր, որ «կիսամեռ տաճիկը» ահավոր չէ հայի համար, եթե վերջինս առանց դասակարգի և սեռի խտրության «պարտքի կատարման բարձրությամբ վրայ» կանգնի:

Վերոհիշյալ մտահոգության արդյունք էր մաս Գևորգ Ե Կաթողիկոսի 1920 թ. մայիսի 12-ի հեռագիրը Անգլիայի թագուհուն, Իտալիայի թագավորին, Հունաստանի թագավորին, Ֆրանսիայի մայրաքաղաք Միլեթի մարմին, ԱՄՆ-ի մայրաքաղաք Վաշինգտոնին, ՀՀ պատվիրակության մայրաքաղաք Ալ. Ահարոնյանին, Կ. Պոլսում ՀՀ ներկայացուցիչ Թախտաճյանին, Վաշինգտոնում ՀՀ ներկայացուցիչ Գ. Պաստրմանյանին: Այս հեռագրերի գաղափարն առաջ էր քաշվել Կաթողիկոսական դիվանի կողմից: Դիվանը մայիսի 8-ին ԱԳՆ-ին հայտնում էր, որ եթե կառավարությունը «յարմար կը դատե որ Կաթողիկոսը բողոքի ձայն բարձրացնե Սևրի դաշմագիրը ստորագրող պետությունների առաջ տաճկական ներկայ ունեցողության դեմ», ապա ԱԳՆ պետք է խմբագրի հարկ եղած դիմումը և ուղարկի դիվանին⁷¹:

Կաթողիկոսն ուղերձում շեշտում էր, որ երկար տարիներ ազատության հույսով ապրած, տանջված հայ ժողովուրդն առաջին աշխարհամարտի ընթացքում դաշմանկիցների հետ միասին կռվել է ընդհանուր թշնամու դեմ, սակայն երբ Սևրի պայմանագրի համաձայն ուզում էր հայրենիք վերադառնալ՝ հանդիպեց դարավոր թշնամուն: Գևորգ Ե Կաթողիկոսը «յանուն Տիեզերքի Փրկիչի» դիմում էր դաշմանկիցների «քրիստոնեական մարդասիրությանը» փրկելու՝ Հայաստանի հայության վերջին մնացորդներին, մինչև մահ «ի զօրու կը լինի ինքզինքը պաշտպանելու»⁷²:

Ի դեպ, հայ-թուրքական պատերազմի հետևանքով ստեղծվել էր կառավարական ճգնաժամ: Այդ կապակցությամբ, հատկանշական են Էջմիածնում մայիսի 10-ին կայացած ընդհանուր ժողովի որոշումները, որոնցով Գևորգ Ե Կաթողիկոսին խնդրում էին ըստ ամենայնի աջակցել կառավարությանը հիշյալ ճգնաժամը վերացնելու հարցում⁷³:

⁶⁸ Նույնը, թթ. 20-22, 24:

⁶⁹ «Հայաստանի ձայն», Ե., 1920, թ. 157:

⁷⁰ «Էջմիածին», 1920, թ. 12, էջ 179-184:

⁷¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 222, թ. 44:

⁷² Նույն տեղում, գ. 197, թթ. 13-14; գ. 222, թթ. 44-45:

⁷³ Նույն տեղում, գ. 222, թթ. 32-34:

Տեղին է հիշատակել, որ դեռևս մինչև պատերազմի սկսվելը՝ կապված հայտնի պանթոփթիստ Ասադ Կարակի (արդեն բոլշևիկ դարձած) «Գորիսի գավառիկում» գրած մամակի հետ⁷⁴, Գևորգ Ե Կաթողիկոսը սեպտեմբերի 5-ին հանդես էր եկել «ՀՀ և օտար երկրների սահմաններում ապրող համայն հայության» ուղղված կոչով: Այդտեղ Կաթողիկոսը նշում էր, որ փոխանակ «թև ու թիկունք և մեցուկ» դառնալու նորածին հայրենիքին և պետությանը, որոշ դավաճաններ թշնամուն առաջնորդում են դեպի մեր երկիր: Նման «ազգակործան եւ հայրենադաւ մոլորութեաներ», Կաթողիկոսի համոզմամբ, անձեքի և մախատիքի են արժանի⁷⁵:

Այս կոչով Գևորգ Ե Կաթողիկոսը շեշտում էր մախ և առաջ ներքին թշնամու դեմ պայքարի ուղղվածությանը: Պատերազմի ընթացքում պայքարի և կռվի կոչ անելով հանդերձ, Մայր Աթոռը, այնուամենայնիվ, ավելի շատ կարևորում էր խաղաղության հաստատման կենսական անհրաժեշտությունը նորաստեղծ պետության համար: Հիշյալ համագամաքը շեշտում էր մահ դեռևս 1919 թ. իր հրատարակած գրքում Զավեն եպիսկոպոսը⁷⁶:

Ամփոփելով ասվածը, կարող ենք կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

1. Մայր Աթոռը պետականության բացակայության ժամանակ, ընդհանուր առմամբ, ձգտել է լրացնել այդ բացը՝ իր գործունեությանը տալով համախմբիչ և ներդաշնակող, պետական երանգավորում կրող բնույթ:

2. Մայր Աթոռը հենց սկզբից գոհունակությամբ ընդունեց անկախության հռչակումը և ըստ ամենայնի աջակցեց Հայոց պետության կայացմանն ու ամրապնդմանը՝ միաժամանակ քննադատելով առկա բացասական երևույթները:

3. Մայր Աթոռի ուղադրության և հոգատարության կենտրոնում էր տարասփյուռ հայության ճակատագիրը: Այժմ ևս և ավելի տարողունակությամբ Ս. Էջմիածինը գլխավոր համագաղութային կառույցն է: Այդ առումով, սփյուռքի հայապահպանման և ՀՀ հետ հարաբերություններում աշխարհասփյուռ եկեղեցական կառույցներին վերապահված է առաջնահերթ կարևորություն:

4. 1918-20 թթ. Մայր Աթոռ-կուսակցություններ հարաբերությունները հետապնդում էին երկու նպատակ՝ ա. մեղմացնել և կայունացնել միջկուսակցական սրված պայքարը, բ. պատշաճորեն գնահատել ու արժևորել Մայր Աթոռի հեղինակությունը և ազդեցությունը:

5. ՀՀ միջազգային հարաբերությունների համակարգում 1918-20 թթ. Մայր Աթոռը միանգամայն ուրույն և կարևորագույն դեր ուներ և այժմ ևս Հայոց Եկեղեցու սփյուռքյան կառույցները անհրաժեշտաբար պետք է լինեն հայկական յուրօրինակ ներկայացուցչություններ:

⁷⁴ «Յառաջ», Ե., 1920, թ. 189:

⁷⁵ «Էջմիածին», 1920, թ. 11, էջ 161-163:

⁷⁶ Զավեն եպիսկոպոս, Պատերազմի ապագան, Ս. Էջմիածին, 1919; իսկ «Էջմիածին»-ը շեշտում էր, որ «Հայ ժողովուրդը ամենից շատ է ձգտում խաղաղության», 1920, թ. 3, էջ 33-34: